

ВІН ПІДНІС НА СВОЇХ ПЛЕЧАХ "ПАДАЮЧЕ НЕБО" УКРАЇНИ (ДО 300-РІЧЧЯ ПЕРШОЇ УКРАЇНСЬКОЇ КОНСТИТУЦІЇ ПИЛИПА ОРЛИКА)

ІВАНЧЕНКО Раїса Петрівна - професор, завідувач кафедри суспільно-політичних наук Київського міжнародного університету, лауреат Національної премії України ім. Т. Шевченка, Заслужений діяч мистецтв України

Він до влади не рвався ніколи. І ніколи не збирався ставати гетьманом України. Після смерті свого протектора - старого гетьмана Івана Мазепи - козацька старшина, яка разом із шведським королем Карлом XII опинилася після Полтавської битви в еміграції на території Турецької Османської імперії, вказувала як на майбутнього гетьмана України на племінника Мазепи - Андрія Войнаровського. Він, Пилип Орлик, найближчий політичний сподвижник покійного гетьмана, тоді робив те саме. Бо вважав, що, певно, Мазепа в останній час свого життя, передаючи своєму небожеві державні і приватні папери, деякі маєтності мав сподівання, що його племінник буде продовжувати його державну справу.

Але Андрій Войнаровський, за словами шведського історика Єнсена, - цей "легкодушний небіж" Мазепи, після його смерті, виявив більше інтересу до маєтностей свого дядька, аніж до гетьманської булави і відмовився від обрання на гетьманську посаду. Можливо, не останню роль в цей момент відіграв бунт частини гетьманської старшини і запорозьких козаків, які заявили про своє власне право на спадщину померлого Мазепи.

Шведський король Карл XII, щоб з'ясувати цю проблему про спадщину, дав наказ створити комісію для розгляду цієї справи, яка і вирішила її на користь Войнаровського. Звичайно, цей інцидент не міг піднести авторитет його серед козацтва. Небіж гетьмана, отже, не міг розраховувати на

одностайну підтримку своєї особи. І тому ще різкіше відмовився від влади.

Тим більше, що козацька старшина тепер уперто вказувала на іншу кандидатуру - на Пилипа Орлика як на гідного переємця гетьманської булави. Адже він, Пилип Орлик, був не лише генеральним писарем при Мазепі, а й довіреною особою, йому першому він відкрив свій потаємний задум про союз із Швецією проти Московського царства і його царя.

Тепер же емігрантське життя в чужій країні серед чужого народу вимагало негайного вирішення складних і численних проблем як економічних, так політичних і дипломатичних. А генеральний писар був людиною освіченою, знав мови латинську, польську, французьку, німецьку, шведську та інші, відзначався красномовністю і вмінням публіцистично і навіть поетично писати.

Звичайно ж, таку кандидатуру підтримав і король Карл XII. Мабуть, Войнаровський також сприяв цьому вибору, бо пообіцяв дати Орлику - коли його оберуть на гетьмана - три тисячі дукатів. Згодом Орлик підтвердив, що нелегку для себе згоду на обрання гетьманом прийняв під тиском Войнаровського і за наполяганням його величності короля.

Водночас він розумів увесь огром і всю важкість проблем за майбутню долю України, які звалились на його плечі. У листі до короля Карла XII, після обрання його, він писав: "Чи мені, найясніший королю, рівня-

тись з Іваном Мазепою, котрому по славі й популярності не було рівної людини в нашій батьківщині? Чи мені, що не має ніяких заслуг, винести на раменах, подібно Атланту, що виносив падаюче небо, тягар правління Україною, мені, недостойному такої честі і, навіть скажу більше, такого тягару? Чи мені, недосвідченому аргонавту для такої великої і могутньої влади, в наш жорсткий вік, направити розхитаний вихорами і бурями український корабель до благословених островів? Чи мені, подібно Тезею, блукаючи по кручених шляхах, вивести із лабіринту страшного рабства гарну Аріадну - нашу отчизну, котру стереже московський дракон, і повернути їй колишню волю?" (Чтения в Имп. Общ. Истор. И Др. Рос. При Москов. Университете. - М., 1847, I. Переписка. - С. 18).

Пилип Орлик і сам усе життя відчував себе в тенетах того дракона. Бо своє життя присвятив справі визволення України і відродженню незалежної держави. І вона - відродилась. Перший раз - через 175 років, по смерті цього видатного державця, у вогні революції і громадянської війни 1917-1918 рр. І ще раз - в часи оксамитової революції, коли розвалився Радянський Союз і була проголошена в грудні 1991 р. незалежна Українська держава. За цю свою батьківщину боровся кілька десятиліть цей визначний гетьман. Не раз він намагався створити проти Московської імперії коаліцію багатьох західно-європейських країн; намагався і домагався, що деякі держави, ведучи війни з Московією, ставили їй ультиматуми вивести свої війська з української території, надати Україні незалежність.

Пилип Орлик своєю діяльністю серед європейських держав підніс проблему незалежної України та її значення на міжнародний рівень. У будь-яку міжнародну справу він вносив і "українське питання". "Життя Орлика - се одна безперервна європеїзація українського питання як питання державно-міжнародного", - писали пізніше про нього історики.

Щоправда, за ці свої заклики він заплатив дорогу ціну: поневіряння по інших державах, постійне злиденне життя родини (у нього було 7 дітей), репресії і байдужість

держав, до яких він звертався про допомогу Україні, і, нарешті, життя у підпіллі, переховування дітей по монастирях і т. п., коли за ним почали полювати царські агенти.

Московський уряд намагався будь-що, знешкодити оту невсипущу його діяльність, яка розсипала по європейських країнах іскри історичної правди, котрі час від часу спалахували снопом світла, піднімаючи людей на боротьбу за незалежність України.

До речі, Петрові Першому вдалося домогтись видачі в 1716 р. політичного емігранта Андрія Войнаровського урядом Гамбурга. Він, як і інші мазепинці, вважався співучасником зрадницької діяльності Мазепи та Орлика і відриву України від Росії. За це він був засланий до Якутська і помер на самоті, як і Пилип Орлик в тому ж 1741 р., забутий усіма, хоча у свій час і відмовився від боротьби за Українську державу.

Не менша роль Пилипа Орлика була і в створенні нової суспільно-політичної течії в державно-політичній думці України і Європи, яка виникла завдяки створенню ним проекту нових державно-станових стосунків у державі.

5 квітня минає знаменна дата - 300-річчя від затвердження козацько-старшинською радою видатного державно-політичного документа - "Пакти й конституції законів і вольностей Запорозького козацтва", які вперше в європейській суспільно-політичній думці висунули нові концептуальні ідеї державного управління, котрі визначали певні обов'язки і права владців на владу, роль у цих процесах різних станів суспільства. Згодом це створило важливі теоретичні засади для формування в багатьох країнах світу юридичних і державно-правових норм для стабільного існування суспільства. В цьому і величезне міжнародне значення цього документа, який вважається першим у світі конституційним проектом. Хоча в Україні йому не довелося бути здійсненим.

Документ цей, який інколи називають коротше - Конституцією Пилипа Орлика, створювався не лише ним одним. Орлик тривалий час вів перемовини зі старшинами й запорозькими козаками, зокрема, тодішнім кошовим Січі Запорозької Костем Гордієнком, з прилуцьким полковником Дми-

тром Горленком, з іншими наближеними до нього старшинами - обозним Іваном Ломиковським, генеральними осавулами Григорієм Герциком та Федором Мировичем.

І ось 5 квітня 1710 р. в середовищі еміграції під Бендерами відбуваються вибори нового гетьмана Пилипа Орлика. Всі були однастайними в підтримці цієї постаті - і з боку старшин та козацтва, і з боку шведського короля, який тепер виступав у ролі протектора України. Одночасно на цих виборах був прийнятий і договір, за яким Україна відходила під шведську протекцію, а значить і під захист короля Карла XII. Як писав після цього обрання Пилип Орлик у своєму листі до Карла XII: "Ти, Наймогутніший Королю, оборониш по однастайному бажанню нашому, Військо Запорозьке (тобто - Україну - авт.) під своєю могутньою рукою краще, ніж під щитом Аякса (один із героїв поеми Гомера "Іліада" - авт.); Ти щасливо проведеш розбитий човен України по бурхливих хвилях до миса Доброї Надії! Ти одіпхнеш московське страховище своїми могутніми грудями, на котрих Ти носиш образ великодушного лева..." (Чтения в Имп. Общ. - С. 18).

Отже, протекція шведської держави щодо захисту української гетьманської країни від деспотичного нищення її суверенності в часи правління Петра I була єдиною надією освіченої української верстви зберегти свою державність.

Цей документ, прийнятий і стверджений однастайно усіма сторонами (гетьманом, козацькою старшиною, запорозькими козаками і королем Карлом XII), фактично обстоював конкретні політично-державницькі здобутки українського народу, на які розпочав новий наступ уже в часи Мазепи московський уряд. Передусім ця угода і договір обґрунтували історичну давність "народу козацького", який був "давній та відважний", що утверджував себе і "підніс безсмертною славою, широкими володіннями та героїчними домаганнями", - говорить тут у вступній частині. Перебуваючи згодом "під тяжким польським ярмом", він прагнув "відновити колишню свободу" і повстати "за віру православну, за закони батьківщини і старі вольності під проводом палкого бор-

ця, найвідважнішого керманіча...Богдана Хмельницького". Саме він, Хмельницький, здобув у свій час підтримку від тодішнього шведського короля Карла X, діда Карла XII. Завдяки підтримці багатьох країн, "а також завдяки власному прозорливому старанню" і "величі духу" він звільнив русько-український народ від польського гноблення і рабства, який "цілком добровільно", підкреслюється в цьому договорі, піддав себе Царству Московському.

Але воно почало намагатись "позбавити його вольностей", "призвести його до остаточного знищення і накласти рабське ярмо на вільний народ, який ніколи не дозволяв себе завоювати силою зброї". І це продовжувалось і за гетьмана Івана Мазепи", - говорить далі в цьому документі. Московське царство платить народові нашому "злом за добро, замість вдячності і справедливої шани за таку вірну службу, за (наші) військові видатки, що довели нас до повного розорення, за нечисленні героїчні подвиги і криваві ратні труди вирішило перетворити козаків, на (свою) регулярну армію (яка в сутності була в Росії довічною і кріпосницькою. - авт.), підкорити своїй владі міста, відмінити права і вольності...і навіки стерти його ім'я".

Усе це, говорить далі у вступній частині Пактів і Конституцій, змусило гетьмана Мазепу піти "по слідах свого попередника... гетьмана Богдана Хмельницького...".

Новий гетьман - Пилип Орлик, якого обрано однастайно на публічній раді під головуванням пана Костянтина Гордієнка, мав продовжити цю справедливу справу - "здобути омріяну свободу", яка мусить неодмінно восторжествувати".

Цій же ідеї - природних прав українців на свою державу - Пилип Орлик присвятив ще один свій політичний трактат "Вивід прав України", який був спрямований до європейських урядів і мав на меті довести їм, що Україна - є вільним князівством і що Стани її вільно обирали гетьманів по своїй подобі". Як суверена держава Україна уклала угоди з Туреччиною, з кримським ханом, шведським королем Карлом X ще за часів Б. Хмельницького. І найбільшим доказом - "найнепереможнішим аргументом"

- є угода Б. Хмельницького і з московським царем 1654 р., за яким козаки "злучили свої війська з царськими задля успіху загальної справи".

Але царські війська "хитрощами захопили" в Україні багато фортець, користуючись довір'ям українців, і почали керувати скрізь як господарі, перетворивши Україну в провінцію. Хоча ще після Зборівського миру 1649 року вона була визнана усіма європейськими державами. "Московський двір" накинув українському народові своє ярмо, яке було "безконечно жорстокіше", ніж те, яке невірні накидають завойованим народам.

Московський цар, проте, не мав "жодної підстави відбирати в Україні її вольності та привілеї". Це дорівнює й узурпації сильнішою державою слабшої. І на цій підставі європейські держави мусять "наказати" цареві повернути Україну українському гетьманові, обраному добровільно Станами.

Орлик пророчо попереджає, що коли у такій сваволі не зупинити московську державу, то вона "незабаром може змагати до повалення європейської свободи", адже - європейські держави, із досвіду минулого, мають "легко зрозуміти небезпеку для свободи Європи від такої агресивної держави", - попереджає автор цього трактату ("Вивід прав України". - Львів: Слово, 1991. - С. 45-49).

У тексті угоди автори постійно повторюють тезу про державність своєї країни і тепер апелюють до шведського короля як до свого протектора-захисника і гаранта цих вільнолюбних прагнень.

Звертає увагу і та обставина, що цей документ ніде не проголошує тодішню Українську державу як незалежну. Очевидно, старшина зуміла правильно оцінити сучасні їм історичні умови й розуміла неможливість реальної незалежності української Гетьманщини. Такий підхід їм спостерігався і при укладанні угод з іншими державами - Польщею, Кримським ханством чи Московією. Отже, українська суспільно-політична думка, правильно розуміючи тодішні історичні обставини, змушена була апелювати до іноземних держав, виходячи з прагматичних потреб України і шукаючи для себе реального протектора, котрий допоміг би захистити уже існуючі державницькі тради-

ції і принципи.

Саме ці традиції і принципи яскраво віділені у вступній частині договору - Пактів і конституцій. Вони демонстрували глибоку відмінність між державницькими концепціями монархічно-деспотичного самодержавства Московського царства та представницькими парламентськими принципами, які панували в Гетьманщині.

Далі у 16-ти пунктах цієї угоди викладені права і обов'язки гетьманського уряду України щодо відновлення суверенітету і традиційного державно-політичного ладу козацько-гетьманської держави. Вони глибше розкривають оті відмінності між державно-політичними системами Московського царства і Гетьманської України.

Передусім мова почалась із того, що потрібно відновити в Україні панівне становище православної віри, а саме: не допускати існування інших вір, зокрема, "облудного іудаїзму"; відновити підпорядкування "первісній екзаршій владі Константинопольського Апостольського престолу", як законному зверхнику, звідки Україна-Русь взяла своє хрещення. Згадаймо, що від 1686 р. українська православна церква була підпорядкована Московській патріархії методом різних спекулятивних маніпуляцій.

Інші пункти цієї угоди вимагали відновити незмінність кордонів України, якими вони були за Богдана Хмельницького. Крім того, потрібно було повернути козакам усі землі та фортеці, що були "насилено захоплені москалями". Шведський король, як протектор України, мав подбати при переговорах із московським урядом про звільнення від московських військ численні українські міста - в тому числі Терехтомирів, а також землі і ріки по Дніпру та його притоках, - "аж до Дону", і повернути їх у користування Війська Запорізького.

Окремим пунктом виписана угода про дотримання усіма майбутніми гетьманами закону, коли в управлінні Україною "першість належала б генеральній старшині", потім - "цивільним полковникам", тобто, старшинській верхівці середнього ранку. Вони мали б увійти до складу так званої генеральної ради як радники гетьмана. Сюди ж мають увійти і обрані в полках знатні до-

свідчені ветерани - "вельми заслужені мужі". Ця генеральна старшина мала постійно перебувати при гетьманові. Їй "належить давати поради теперішньому ясновельможному гетьману та його наступникам про цілісність батьківщини, про її загальне благо й про всі публічні справи". Гетьман "на свій розсуд" не може, не має права нічого вирішувати й здійснювати, а лише тільки при підтримці цієї старшинської ради. Вона має збиратись тричі. Окремо для участі в ній мають приїздити і послы із Запорозької Січі.

На таких публічних обговореннях мають розглядатись і справи закордонної політики і різні листи, адресовані гетьманові, та його відповіді на них. Усі члени таких генеральних зборів зобов'язані принести присягу чесного служити своїй батьківщині.

Крім усього іншого, гетьман не мав права судити сам когось, хто вчинив якийсь злочин. Цим мусить займатися генеральний суд. Не мав права гетьман і посягати на загальні прибутки, "які належать на гетьманську булаву", а вдовольнитися лише тим, що йому виділяють "за публічною ухвалою на гетьманську посаду" із державної скарбниці, якою керує обраний же генеральний скарбник.

У той же час гетьман своїм обов'язком мав захищати від здирства й пригноблення простий і рядовий народ. Вдови загиблих козаків або жінки, чоловіки яких перебувають у війську, не повинні платити загальних повинностей. Ряд обов'язків гетьмана виписано і для управління містами та маєтностями заможних козаків і купців - він зобов'язаний зберігати "недоторканими й непорушними" закони й привілеї українських міст і т.п.

Усі ці правила стосувалися державного управління й влаштування в Україні на той час, "як наша власна батьківщина буде втихомирена від збурення війнами й звільнена від московського рабства", "від московського ярма", говориться в цьому документі.

На вимогу старшини гетьман Филип Орлик дав присягу іменем Господа Бога "за згодою Священної Королівської величності короля Швеції, Нашого Протектора, Генеральними Старшинами і послами усього Війська Запорізького, що перебуває під рукою його Священної Королівської Ве-

личності" - "незмінно виконувати ці пакти й конституції...", "на благо України, нашої батьківщини і спільної матері...".

Свою присягу гетьман власноручно підписав і скріпив державною печаткою 5 квітня 1710 р. (очевидно це - за юліанським календарем. - авт.). Король Карл XII також підтвердив цей документ своїм підписом "Карл", яку скріпив печаткою його сановник Г. Фон Мюллерн уже 10 травня 1710 року. Король, крім того, уже як офіційно затверджений протектор Української держави, звернувся з листом до українського народу, в якому обіцяв, що він не покине своєї зброї в боротьбі проти московського царя, доки український народ не здобуде своєї волі. Він обіцяв боронити кордони України й боротися зі спільними з нею ворогами.

Так з'явився в цивілізованому світі перший конституційний проект, котрий увесь був проіннятий ідеєю і духом вільнолюбного українського народу, який на весь світ стверджував його право на продовження боротьби за свою державу, і вперше в історії світової суспільно-політичної думки утвердив законність принципів народно-демократичного парламентаризму.

Політична особливість цього конституційного проекту полягала в тому, що він пішов далі від уже надбаних українських традицій демократично-державницького управління, рішуче відкинув монархічні тенденції попередніх гетьманів - і Б. Хмельницького, і І. Виговського, І. Мазепи в тому числі - в їхньому прагненні до автократично-одноосібного способу правління, до самостійного вирішення як економічних, так і політичних та міждержавних питань.

Саме ця риса першого в світі конституційного проекту викликала у дослідників багато розмірковувань. Декотрі з них вбачали в ньому відображення народного суспільно-політичного ідеалу майбутньої української держави в поглядах, передусім, демократично настроєного козацтва Запорозької Січі. Інші автори вважали, що частина козацької старшини уже за гетьманування І. Мазепи глибоко розчарувалась в тій політиці, яка проводилась щодо української Гетьманщини урядом Московського царства (використання українських матеріальних і військових

ресурсів, в своїх інтересах, окупація міст, використання козацтва для будівництва нової столиці, каналів, фортець - на півночі і на півдні Московської держави, посилення податкового тиску і т.д.). Тому частина правлячої верхівки вбачала єдиний вихід із такого становища - у зміні протектора.

Діяльність П. Орлика і всієї української еміграції поч. XVIII ст. багатьма дослідниками минулого і сучасного часу оцінюється як продовження самостійницької державної традиції в українській суспільно-політичній думці, котра утвердилась і розвивалась у період Української національної революції середини XVII ст. на чолі з вікопомним Б. Хмельницьким. Це була боротьба українського визвольного руху за відновлення самостійної незалежної державності проти централізаторської політики уряду Московського царства і його спроби пришвидшити поглинення політичної самобутності і життя

великого слов'янського етносу - українського народу.

Але ця спроба не вдалася. Український народ і його освічена верства відповідно витворила цей новітній проект майбутньої Української держави, який був більш привабливий і для ширшого кола української правлячої верстви і для народних мас.

І хоч його концепція не була запроваджена в життя через складні тогочасні історичні обставини, але вони залишились найвищим теоретичним досягненням української суспільно-політичної і державницько-правової думки і вплинули на формування нових державницьких концепцій в Україні і в Європі в наступну історичну епоху. І це дає нам право сказати, що саме він, Пилип Орлик, підніс на своїх плечах оте "падаюче небо України", - ідею незалежної Української держави, - яке освітило своїм сяйвом шлях у майбутнє також і європейській суспільно-державницькій думці.